

Humboldt och skriften

Om bildningens mediala förutsättningar

Thomas Karlsruhn

Men hur kan den tyska idealistiska traditionen, som börjar med Kant och sedan manifesterar sig i talrika former, försona sig med tanken på att människans intellekt, såsom någonting tydligt åtskilt från hennes övriga psykiska förmågenheter, ”upptäcktes” först mot slutet av det femte århundradet före Kristus, eller åtminstone att detta intellekt då till fullo framträdde som ”existens” och att detta framträdande dessutom var en språklig händelse?¹

Inledning

När grecisten och Platonforskaren Eric A. Havelock närmade sig slutet på vad som skulle komma att bli den sista boken i hans författarskap – *The muse learns to write* från 1986 – förde hans resonemang till den citerade frågan. Sammanhanget var ett antal reflexioner kring det faktum att ett långvarigt arbete med antika teman väckt invändningar och kritik vid sidan om ymniga lovord. Redan med sin epokgörande studie *Preface to Plato* (1963) hade Havelock sällat sig till den brokiga skara forskare som intresserade sig för betydelsen av olika mediala förutsättningar i skilda kulturer.² Framför allt hade flera ryktbara tänkare och författare – Albert Lord, Marshall McLuhan, Claude Lévi-Strauss, André Leroi-Gourhan, Ian Watt och Jack Goody – i början av sextioalet riktat uppmärksamheten mot den fundamentala skillnaden mellan muntlighet och skriftlighet. Inte sällan betraktades deras arbeten som provokationer.

Varför? Havelocks egen forskning belyser saken. Den handlade om det antika Grekland. Närmare bestämt hade han i några viktiga studier visat hur central övergången från en muntligt dominerad kultur till en skriftlig var.³ Steget från Homeros till Platon var avgörande. En rad fenomen i den klassiska kulturen som vi sedermera kommit att uppfatta som naturgivna var enligt Havelock snarare effekter av ett medialt skifte. En av hans mest omtalade teser var att människans intellekt så som vi erfar och förstår det i västerlandet måste ses som en återverkning av vokalalfabetets införande. Med alfabetiseringen av kulturen infann sig nya förutsättningar för kodning, lagring och kumulativ kunskapstillväxt. Med vokalerna öppnade sig möjligheten till långtgående abstraktion och distanserade analytiska förhållningssätt.

Det är ingen tillfällighet att Havelock valde den tyska idealismen som exempel i den passage jag citerade inledningsvis. Denna tankeströmning har ibland betraktats som själva sinnebilden för en medieblind filosofi.

Men en sådan uppfattning är missvisande. I många av idealismens centrala verk finns – vilket de senaste decenniernas mediehistoriska forskning visat – en välutvecklad känslighet särskilt inför skriftens betydelse.⁴ Hos några av de mest framträdande tyska tänkarna kring sekelskiftet 1800 är närvaron av detta medium påtaglig. Det gäller i hög grad Wilhelm von Humboldt. Visserligen är han inte en av tidens idealistiska systembyggare, och han hör inte till kretsen av filosofiska förstarangsfigurer. Hans texter är ofta inte mer än opublicerade fragmentariska utkast. Men hans tänkande kan ändå i viktiga avseenden jämföras med tyska idealismens.⁵ Kant utgör till exempel en fundamental impuls. En rad tankemönster delas dessutom med generationskamraterna på den intellektuella scenen. Många av föreställningarna tar form genom idéutbyten med samtida idealister.

I flera av Humboldts kända texter bearbetas mediala förhållanden. Men detta faktum har inte till fullo uppmärksammats i kommentarlitteraturen. Ett antal forskare har förvisso diskuterat skriftens funktion i Humboldts språkfilosofi.⁶ Andra har med utgångspunkt i dekonstruktionen försökt klargöra hans plats i en fonocentrisk tradition med gamla anor i västerlandets idéhistoria.⁷ Humboldt har också skymtat förbi i egenskap av exponent för den övergripande informationsteknologiska omvandlingsprocess som präglade hans samtid.⁸ Men frågan om skriftmediets mer preciserade betydelse i hans texter har inte berörts i någon större utsträckning. Exempelvis spelar dessa texter en helt marginell roll i pedagogen Stephan Stings stort anlagda arbete *Schrift, Bildung und Selbst* (1998), trots att en lång rad verk från perioden kring sekelskiftet 1800 behandlas utförligt.⁹

Mot bakgrund av detta underskott vill jag låta min fortsatta framställning utmynna i några reflexioner över en mediehistorisk situation och dess betydelse för bärande idéer hos Wilhelm von Humboldt. I första hand kommer jag att uppmärksamma hans förståelse och användning av ett begrepp som spelar en framträdande roll i hela den tyska idealismen – bildningen, *die Bildung*. Detta begrepp förekommer på oräkneliga ställen i Humboldts författarskap och det finns förmodligen ingenting som associeras med hans namn lika starkt. Från de tidiga politiska texterna fram till den äldre ämbetsmannens arbeten kring skolväsende och universitet återkommer bildningsbegreppet. Nedan koncentrerar jag mig dock på den berömda ungdomsskriften om statens gränser, *Ideen zu einem Versuch, die Grenzen der Wirksamkeit des Staats zu Bestimmen* (1792).¹⁰ Denna text handlar på manifest nivå inte om bildningens mediala förutsättningar utan om relationen mellan den enskilda människan och statsmakten. Men jag vill hävda att en viss tolkning kan frilägga hur texten också fungerar som ett slags mediehistorisk seismograf som inregistrerar och exponerar pågående förändringar. Annorlunda uttryckt skulle man kunna säga att Humboldts arbete om statens gränser låter sig läsas som en allegori över en medial nyordning.

Relationen mellan skriftmediet och bildningstanken för tvåhundra år

sedan står alltså i centrum för mina överväganden. Men i förlängningen av min diskussion – dock utanför den text som följer – ligger en undran över bildningens öde i vår samtid. Om idealisternas *Bildung* är förbundet med en specifik medial situation, hur bör vi då mot bakgrund av dagens rasande teknikutveckling närma oss det arv som detta begrepp betecknar? Ytterst sett handlar denna fråga om förutsättningarna för överlåtelse av mening, sammanhang och erfarenheter mellan generationer och mellan döda och levande.

Innan vi närmar oss texten om statens gränser är det nödvändigt att tydliggöra en aspekt av bakgrunden. Någonting måste sägas om den mediehistoriska konjunktur i vilken Humboldts arbete om statens gränser tillkom.

Medierevolutionen 1800

Eric Havelock utgick från att den avgörande mediala brytpunkten i västerlandets historia kan lokaliseras till antikens Grekland. Men andra har betraktat informationsteknikernas förflutna annorlunda. Åtskilliga forskare har till exempel i Marshall McLuhans efterföljd velat framhäva den kirografiska skriftkulturens tillbakagång, boktryckarkonstens genomslag och den så kallade typografiska människans uppkomst.¹¹ Många har betonat den gutenbergska innovationens effekt på förändringsprocesser i kultur och vetenskap under 1500- och 1600-talet.¹²

Men trots att det finns all anledning att rikta uppmärksamheten mot den tidigmoderna perioden finns det goda skäl att se den tyska idealismens tidevarv som omvälvande. Ja, det är faktiskt först vid denna tid som skriftligheten slår igenom på bred front och blir kulturellt dominerande. Förändringen inträder till att börja med och mest markant i de tyska länderna.¹³ Saken kan illustreras med kvantitativa fakta. Förlagsbranschen växte till exempel mycket kraftigt under 1700-talets sista kvartssekel, och antalet tryckta titlar ökade dramatiskt.¹⁴ Även tidskriftsväsendet genomgick en betydande expansion.¹⁵ Långt fler än tidigare fick nu möjlighet att lära sig läsa och skriva. Enligt en bedömning ökade mellan 1770 och 1830 antalet litterata i den tyskspråkiga totalbefolkningen från femton procent till fyrtio.¹⁶ I denna process tillkom nya läsargrupper, inte minst kvinnor.¹⁷ De tryckta texterna kunde dessutom inhämtas i nya sammanhang och på andra platser än tidigare. Läsesällskap och lånebibliotek blev allt vanligare under perioden.¹⁸

Att dessa förändringar hade påtagliga konsekvenser stod klart redan i samtiden. Det finns otaliga vittnesmål om detta dramatiska skeende. Forskare har i efterhand talat om en ”medierevolution” när de velat sätta namn på händelseförloppet.¹⁹ Berättelserna var många om de nya läsvanor som spred sig och om de dramatiska effekterna av dessa. Ja, ett av de vanligaste diskussionsämnena i den framväxande offentligheten var faktiskt det så

kallade läsraseriet, *die Lesewut*.²⁰ Även de tyska idealisterna uppmärksammade läsningens verkan eller dess effekter som ”narkotiskt medel”, för att använda Fichtes uttryck.²¹

Dessa effekter var inte endast liktydiga med en kvantitativ ökning av litteraturkonsumtion. Nej, både det faktiska textumgänget och själva erfarenheten av läsningen tycks ha förändrats mot slutet av 1700-talet. Nedgången för den sedan antiken utbredda högläsningen eskalerade och den tysta läsningen blev allt vanligare.²² Textupplevelsen förvandlades samtidigt till någonting mer internaliserat under det att relationen mellan författare och läsare intimiserades. Det lästa var inte längre en begränsad uppsättning av främst religiösa texter som användes om och om igen, texter vilkas sanningshalt var ovedersäglig. Istället tillägnade sig nu den typiske läsaren en långt större mängd verk vilka dessutom var inbördes olika.

I forskningen har man med anledning av dessa förändringar talat om en övergång från *intensiv* till *extensiv* läsning, en övergång som i de protestantiska tyska länderna ägde rum under 1700-talets sista årtionden.²³ Naturligtvis hänger denna övergång – som ingalunda utesluter att det fortfarande gjordes intensiva läserfarenheter – samman med framväxten av fritiden som ett väsentligen nytt fenomen.²⁴ Utvecklingen innebar att det tillägnande som förut oftast vägletts av textens och traditionens självskrivna auktoritet nu omvandlades till ett öppet skeende i vilket den hermeneutiska uppgiften i mycket högre grad tillföll textens avnämare. En ny sorts läsarsubjektivitet tog form, en subjektivitet som innebar att umgänget med det tryckta ordet blev mer individualiserat och dialogiskt. Tolkningen privatiserades och läsakten distanserades från den sociala gemenskapen.

Konsekvensen av denna utveckling var att skriftmediet fick en ny och hegemonisk ställning. De isolat av äldre oral och retorisk kultur som fortlevt assimilerades genom att muntligheten nu kom att mer distinkt färgas och tydligt regleras av skriftspråket.²⁵ I den övergången ersattes den äldre humanistiska lärdomskulturens normer och mönster av ett nytt ideal om skriftbaserad *Bildung*. En av de mest framträdande företrädarna för detta ideal var Wilhelm von Humboldt.

Boken om statens gränser

Ideen zu einem Versuch, die Grenzen der Wirksamkeit des Staats zu Bestimmen (härefter *Ideen*) är Humboldts viktigaste ungdomsverk. Författaren var vid tillkomsten 25 år gammal och hade dessförinnan endast skrivit en handfull mindre arbeten. Som den prosaiska titeln indikerar hade han nu utarbetat en politisk-teoretisk skrift om statens uppgifter och gränserna för dess verksamhet. Texten löper genom en serie kapitel som på skilda sätt belyser frågor om den politiska gemenskapens karaktär och den ideala relationen mellan statsmakt och individ. Statens omsorg om

undersåtarnas lycka behandlas, liksom dess uppgift att skydda från yttre hot. Längre avsnitt ägnas bland annat åt religionens roll, sedlighetens vårdande och lagstiftningens funktion.

Ämnet för framställningen är dock inte olika statsskick eller den samhälleliga kontraktsgemenskapens ursprung – teman som ju var vanliga i 1700-talets politiska filosofi. Istället genomsyras Humboldts bok av en pedagogisk vision. Om textens innehåll sammanfattades i en enda formel kunde den lyda sålunda: Staten måste avhålla sig från ”all omsorg om medborgarnas positiva välförhållanden, och den får inte gå ett enda steg längre än vad som är nödvändigt för deras säkerhet inbördes och gentemot yttre fiender”.²⁶ Staten måste alltså avstå från snart sagt varje inblandning i individernas liv. Ty människans högsta bestämmelse är nämligen fri bildning eller – enligt en ofta återgiven ordvändning i textens inledning – ”den högsta och mest proportionerliga sammanstöpningen av hennes krafter till en helhet”.²⁷ Denna bildning växer enligt Humboldt fram ur den enskildes inre. Allt som inte – så står det på ett annat ställe i texten – ”valts av människan själv, allt i vilket hon begränsas och vägleds förblir evigt främmande och vinner inte tillträde till hennes väsen”.²⁸ Det som människan får från det yttre kan endast vara ett ”sädskorn” som genom inre liv kan gro och blomstra.²⁹ Var och en måste därför utvecklas ”ur sig själv och för sin egen skull”, som det heter i en passus.³⁰

Men denna utveckling hotas när statsmakten tar på sin lott att sörja för individernas välbefinnande och blomstring. Den dynamiska självutvecklingen hämmas, intellektuella och emotionella potentialer försvagas. Då degenererar den sedlighet som odlas i den mellanmänskliga gemenskapen samtidigt som den moraliska känslan försvagas. Dessutom går den genuina bildningens autonomi förlorad. Därför bör inte staten blanda sig i institutionernas liv och heller inte vara huvudman för till exempel utbildning eller religion. På den punkten skulle Humboldt komma att ändra sig.³¹ Han blev ju med tiden – efter nederlaget mot Napoleon – ansvarig för den statliga preussiska reformeringen av skolsystemet samt instiftare av det nya universitetet i Berlin.

Vid första påseendet tycks Humboldt här framträda som den negativa frihetens apologet. *Ideen* verkar ensidigt förorda det som senare kom att kallas en nattväktarstat. Men så är inte fallet.³² Relationen mellan staten och den enskilde är långt mer komplex än vad även välinsatta kommentatorer medgivit.³³ Staten har till exempel som övergripande mål att säkerställa och befordra vars och ens möjligheter till bildning. Dessutom skall den sörja för existensen av fria gemenskaper. Humboldts idealsamhälle är därför inte en avtalad sammanslutning mellan isolerade individatomer. Istället förutsätter det starka och ursprungliga band mellan människor vilka i sista hand garanteras av staten. Såväl liberaler som konservativa och statskritiska socialister kan således finna inspiration i texten.

Ideen publicerades inte i sin helhet under författarens livstid. Händel-

seutvecklingen i Paris gjorde det svårt att finna en förläggare. Snart insåg Humboldt att texten behövde revideras, men någon omarbetning kom aldrig till stånd. Ett avsnitt trycktes dock i Schillers *Neue Thalia* 1792 och ett par andra i *Berlinische Monatsschrift* under hösten samma år.³⁴ Efter Humboldts död (1835) återfanns det fulla manuskriptet i kvarlåtenskapen, men det offentliggjordes inte förrän år 1851. Då fick texten stort genomslag bland de tyska radikaler som var trängda efter 1848 års revolt. Så småningom kom *Ideen* att påverka den liberala tankeutvecklingen även på andra håll i Europa. John Stewart Mill hämtade till exempel mottot till *On liberty* ur sin tyske föregångares arbete.³⁵

Varför skrevs texten om statens gränser? En faktor om brukar nämnas i litteraturen är de biografiska omständigheterna.³⁶ Fram till våren 1790 hade Humboldt levt sitt liv utanför statsapparaten hägn. Bortsett från några terminers studier vid universiteten i Frankfurt an der Oder och senare Göttingen hade han inte varit i närmare kontakt med de maktmaskiner som behärskade de skilda tyska statsbildningarna. Ändå var han genom sin adliga härkomst och sina informatorers fostrande insatser under ungdomsåren väl förberedd för en karriär inom statsförvaltningen. I februari 1790 ansökte han så om en anställning i den preussiska byråkratin. Från och med början av april samma år verkade han framgångsrikt vid Berlins *Kammergericht* och steg snabbt i graderna.³⁷ Men endast ett drygt år senare – i maj 1791 – begärde Humboldt plötsligt avsked från sin tjänst. Detta avsked beviljades och snart levde han ett obundet intellektuellt aristokratliv. Han genomgick det som har kallats för en ”vändning mot det inre” och ersatte *via activa* med *via contemplativa*.³⁸ Vid samma tid gifte han sig med sin trolovade Caroline von Dacheröden.

Arbetet om gränserna för statens verksamhet tillkom omedelbart efter dessa händelser. Texten har därför ofta betraktats som en bearbetning av upplevelser i Humboldts personliga liv. Hans korta sejour som tjänsteman hade utmynnat i besvikelse och frustration över den egna otillräckligheten i ämbetsutövningen. De myndigheter han tillhört tycktes hämmande och begränsande i relation till den ursprungliga kraft och originalitet som gömdes i varje människa. Staten var en mekanisk inrättning som hindrade den enskildes organiska utveckling. Humboldt närde dessutom – vilket framgår tydligt av hans korrespondens – vid denna tid en stark längtan efter just sådan utveckling, realiserad genom autonomi och fria avskilda studier.³⁹ Den motsättning mellan individ och stat som strukturerar hela argumentationen i *Ideen* har alltså rotfäste i författarens egen erfarenhet. Humboldt tillstod även själv att texten hade sitt ursprung i den personliga biografien.⁴⁰ Att så är fallet framskyntar mer eller mindre tydligt på flera ställen i texten.⁴¹ Ja, framställningens själva grundincitament tycks i en mening vara författarens personliga begär efter oavhängig *Bildung* bortom hinderande byråkratisk formalia och begränsande administrativa mål.

Om bildningens mediala förutsättningar

På vilket sätt utgör *Ideen* den mediehistoriska seismograf som omtalades inledningsvis? Innan vi når svaret på den frågan är det nödvändigt att precisera det i samtiden vanliga bildningsbegrepp som Humboldt opererar med. Detta begrepp går å ena sidan tillbaka på antika pedagogiska idéer och på medeltida kristna urkunder.⁴² Samtidigt bär det tydliga spår av det protestantiska och inte minst pietistiska värdesättandet av det inre andliga livet. Inflytandet från Kant är påtagligt, men även tänkare som Leibniz, Caspar Friedrich Wolff, Shaftesbury och Rousseau är märkbart närvarande.

De skilda influenserna omsätts hos Humboldt i en föreställning enligt vilken *Bildung* är en process som innebär allsidig och epigenetiskt självorganiserande utveckling av varje individs unika anlag och möjligheter.⁴³ En dylik process är oändlig och dess destination kan aldrig vara instrumentell nytta eller färdigformulerade teser. Det som skall utvecklas är enligt Humboldt dessutom inte endast människans intellekt utan också hennes känslor, förmimmelser och sedlighet. Bildning är idealt sett en balanserad helhet av andliga, emotionella, sinnliga och moraliska komponenter. Men denna helhet är försatt i ständig rörelse och har individens eget inre som kraftcentrum.

Den ständiga rörelsen gestaltar sig som ett växande inifrån, en *innere Bildung*. ”Ty all bildning har”, som Humboldt säger på ett ställe, ”sitt ursprung uteslutande i själens inre och kan endast framkallas men aldrig framtvängas genom yttre arrangemang.”⁴⁴ Dess energiflöde har annorlunda uttryckt sina källor i individens obundna självverksamhet. Varje människa är irreducibelt unik, präglad av sin *Eigentümlichkeit* eller särskildhet.⁴⁵ *Bildung* i egentlig mening växer därför bara fritt ur den enskilda människan och hennes spontana aktivitet. En sådan process kan endast äga rum i ”ensamhet och frihet”, som den berömda formuleringen i programskriften för Berlinuniversitetet senare skulle komma att lyda.⁴⁶ Staten måste begränsa sin inblandning i möjligaste mån.

Innebörden av Humboldts bildningsbegrepp är sedan länge omskriven i kommentarlitteraturen.⁴⁷ Men denna litteratur har inte ägnat någon särskild uppmärksamhet åt frågan om *hur* det konkret går till när bildningen realiserar. Vilken praktik har författaren till *Ideen* för ögonen när han formulerar sina tankar om *Bildung*? Trots att det aldrig utsägs klart i texten är det inte svårt att ana sig till vad det rör sig om. Bildning är i detta sammanhang – vill jag hävda – framför allt liktydigt med *extensivt läsande* enligt det mönster som blev vanligt i samband med medierevolutionen kring sekelskiftet 1800.

En invändning mot denna tolkning kunde vara att även det muntliga samtalet och de mellanmännsliga mötena i fysisk närvaro inför varandra spelar en framskjuten roll i Humboldts bildningstänkande. De starka vänskapsband och de dialogiska gemenskaper han ingick i under ungdoms-

åren var viktiga utgångspunkter för hans försök att utveckla sina tankar om *Bildung*. Men Humboldt odlade samtidigt en påtaglig misstänksamhet mot de begränsningar som sociala band medförde.⁴⁸ Det fanns ett stoiskt färgat värnande om den egna inre erfarenheten närvarande i hela hans liv och tänkande. Han var till och med oroad för att det äktenskap han ingick skulle komma att utgöra ett hinder.⁴⁹ Djupgående bildning blir nämligen enligt författaren till *Ideen* verklighet främst i det solitära mötet med texterna. Den övertygelsen kan bland annat utläsas ur brevväxlingen med den blivande hustrun.⁵⁰ Saken framgår även av de omfattande och avskilda studier han bedrev under tiden efter entledigandet.⁵¹ Humboldt hade för övrigt redan tidigare ägnat sig åt den boktryckta lärdomen med stor ihärdighet. Flera år före den första korta perioden av yrkesverksamhet hade Alexander varnat för att brodern höll på att ”studera sig till döds”.⁵²

Det kunde vara lätt att göra Humboldt till en särpling mitt i en romantisk era som i övrigt präglades av idéer om samvaro, socialitet och starkt känsloladdat mellanmänskligt utbyte. Men som jag påpekat blev just den form av extensivt och avskilt läsande han ägnade sig åt allt vanligare mot slutet av 1700-talet. En samtida betraktare skulle mycket väl ha kunnat uppfatta Humboldt som svårt smittad av den nya epidemiska läsfarsoten. Hans personliga handlande kan alltså på denna punkt förstås mot bakgrund av den mediala omvälvningen i hans samtid. Och de idéer om bildningens individuella autonomi som han förde fram i boken om statens gränser kan läsas som symtom på förändrade mediala strukturer.

För tydlighetens skull bör det framhållas att Humboldt trots preferensen för enskild läsning inte på något sätt odlade monologiska ideal. Tvärtom betraktade han det skrivna ordet som dialogiskt till sitt väsen.⁵³ Hans insisterande på vikten av de från världen fjärrade bokliga studierna innebär inte att han omhuldade eremitisk isolering eller egocentrisk självintrospektion. Att läsa var för honom liktydigt med att konkret *höra* den andres röst och att svara på dennes tilltal. Dessa föreställningar passar för övrigt väl in i den oralisering av alfabetet som enligt vissa forskare infann sig under årtiondena före sekelskiftet 1800.⁵⁴ Med nya inlärningsmetoder och läsvanor kom enligt dessa forskare det skriftliga tecknet att dematerialiseras och osynliggöras. Det lästa erfors i högre grad än tidigare auditivt och den visuellt framträdande och materiellt konkreta sidan av bokstäverna blev mindre påtaglig.

I litteraturen har man talat om ett slags ”frigörande av subjektet” när man beskrivit konsekvenserna av skriftkulturens växande dominans.⁵⁵ Genom den drastiskt ökade tillgången på tryckt litteratur av mycket olikartat innehåll försvagades successivt traditionens normativa verkan och en ny sorts läsarautonomi växte fram. Den genomsnittlige läsaren fann sig som nämnts utlämnad åt en hermeneutisk uppgift som tidigare inte varit hans eller hennes. Den prövande erfarenheten av att inifrån sig själv behöva tolka och organisera det lästa i en individuellt präglad helhet blev

vanligare. Dessutom stod läsaren inför uppgiften att relatera det egna till traditionen och mänskligheten i stort. Humboldts personliga läspraktik kan förstås mot bakgrund av dessa nya och medialt betingade förutsättningar. Och den bildningsteori han formulerar i *Ideen* kan tolkas som ett svar på den utmaning som dessa nya förutsättningar utgjorde.

Frigörandet av läsarsubjektet medförde en rad nya och komplexa processer i vilka den osäkra relationen mellan enskild läsare och övergripande meningssammanhang hanterades på olika sätt.⁵⁶ Hela bildningsdiskussionens intensitet kring sekelskiftet 1800 kan ses som uttryck för en dylik bearbetning. Men läsarens nya autonomi innebar även en hotfull distansering från det sociala sammanhanget och de gemensamma angelägenheterna. Umgänget med böckerna kunde framstå som asocialt och skrämmande eftersom läsningen nu i högre grad ägde rum i avskildhet och tysthet samtidigt som valet av litteratur blev friare. Skilda strategier för att tygla bokkonsumtionen kan ses som motdrag mot denna asocialitet. Lånebibliotek och läsesällskap är två exempel. Ett ytterligare är de statliga utbildningsinstitutioner som tog form efter sekelskiftet 1800. Återigen blir vi här varse en mediehistorisk förutsättning som ger relief åt Humboldts biografi samtidigt som den gör sig påmind i hans bok om statens gränser. Denna förutsättning låter oss förstå den starka betoningen i *Ideen* av det i varje enskilt fall unika och autonoma bildningssubjektets företräde. Den belyser också på ett intressant sätt den mogna ämbetsmannens arbete med att reformera det preussiska utbildningsväsendet.

Det individualiserade tysta litteraturumgänget blev enligt flera kommentatorer en grund för erfarenheten av en växande och som det tycktes gränslös inre intellektuell och emotionell erfarenhetsrymd inom det läsande subjektet.⁵⁷ Möjligheten att träda in i texternas världar och pröva hållningar, identiteter och känslor mot ett allt större urval av positioner och perspektiv medförde att skriftmediet och forandet av självet knöts närmare varandra. Den tryckta boken blev kort sagt medelklasskiktens kungsväg till självförståelse och reflexion.⁵⁸ Men denna utveckling innebar ett slags passivisering av kroppen.⁵⁹ Läsningen var nu i högre grad än tidigare en cerebral praktik som man ägnade sig åt sittande och i stillhet. Samma process inbegrep det inre rummets ökade betydelse. Det texttilläggnande subjektets innandöme formades till en imaginär scen på vilken den oändliga bildningen kunde utspela sig. Denna process är ytterligare en mediehistorisk förutsättning som klargör väsentliga aspekter av innehållet i *Ideen*. Bokens försvar för den fria *Bildung* som växer ur människans inre kan tolkas som en inregistrering och bearbetning av de nya läserfarenheterna.

Avslutningsvis: de nämnda mediehistoriska förutsättningar som gjort avtryck i Humboldts *Ideen* – nya extensiva läsvanor, frigörandet av läsarsubjektet, det upplevda hotet mot den sociala gemenskapen, läsningen som medel för självförståelse och växande inre erfarenhet – är i hög grad

tidsbundna. Visserligen är de i någon mån fortfarande aktuella. Men deras betydelse förändrades redan genom den mediemångfald som successivt infann sig under förra århundradet. Kring sekelskiftet 2000 har dessutom de digitala teknikerna framkallat en i flera avseenden helt ny situation. Ändå förs ofta diskussionen i vår tid som om dessa medieskiften inte ägt rum. Det humboldtska arvet åkallas inte sällan utan minsta tanke på det historiska och informationsteknologiska avstånd som skiljer oss från idealismens tidevarv och dess *Bildung*. Därför ter det sig särskilt viktigt att låta undersökningar av det förflutna belysa nuet. Fortfarande saknas svar på många frågor om vad bildning kan innebära i en tid när skriftens hegemoni inte längre är självklar.

Summary

Humboldt and writing. On the medial conditions of self-formation. By Thomas Karlsruhn. The article treats Wilhelm von Humboldt and the concept of self-formation (*Bildung*). It is argued that this concept – essential in Humboldt's thinking – can be understood in close relation to conditions shaped by changes in information technology. Humboldt's time is characterized by what has been called a "media revolution". Literacy and extensive reading became increasingly common and the medium of writing gained a cultural dominance it did not have before. While describing the main features of this process, it is also argued that this media revolution is discernible in Humboldt's texts. The discussion focuses on the most important work of Humboldt's youth, *The limits of state action* (1792). This text does not deal with the medium of writing on a manifest level, but with the relationship between the individual and the state. On closer examination, however, it is possible to interpret the text as an expression of the increasing dominance of the medium of writing. The ideas about self-formation presented in *The limits of state action* are shown to have their origin in Humboldt's own biography. In his own life Humboldt was apparently a keen practitioner of the new form of extensive reading typical of the period. The article shows that biography and educational theory merge and that the medium of writing is an important link between the two. New ways of reading and new forms of reader-subjectivity are reflected in Humboldt's personal life as well as in the concept of self-formation. It is, in different ways, shown how Humboldt's reasoning is marked by the ongoing changes in information technology. The article concludes with some short remarks where attention is paid to the intense discussion about Humboldt and his educational ideals in our time. It is rarely noticed in this discussion that today's conditions of information technology are radically different compared to the time in which *The limits of state action* was written.

Noter

1. "But how can the German idealist tradition, starting with Kant and expressing itself in many later forms, come to terms with the proposition that the intellect of man, as distinct from his other psychic properties, was only 'discovered' or at least fully realized as an 'existence' at the end of the fifth century B. C. and that this also was in effect a linguistic event?" Eric A. Havelock: *The muse learns to write. Reflections on orality and literacy from antiquity to the present* (New Haven, 1986), 121.

2. För en summering av detta nya forskningsfält se Thomas Karlsruhn: *Passage mellan medier. Vilém Flusser, datorn och skriften* (Göteborg, 2006), 217ff.

3. Den mest välkända är Eric A. Havelock: *Preface to Plato* (Cambridge, 1963).

4. Ett stilbildande verk i detta avseende är Friedrich A. Kittler: *Aufschreibesysteme 1800/1900* (München 1987 [1985]), se exempelvis 160ff.

5. Om Humboldts närhet till idealismen se exempelvis Georg Bollenbeck: *Bildung und Kultur. Glanz und Elend eines deutschen Deutungsmusters* (Frankfurt am Main, 1996), 147ff.

6. Se bland annat Christian Stetter: "Wilhelm von Humboldt und das Problem der Schrift" i de Mauro & Formigari (red.): *Leibniz, Humboldt, and the origins of comparativism* (Amsterdam, 1990), 181–197.

7. Jürgen Trabant: *Traditionen Humboldts* (Frankfurt am Main, 1990), 202ff.

8. Se Kittler: *Aufschreibesysteme 1800/1900*, 60f, 65, 162 och 164.

9. Stephan Sting: *Schrift, Bildung und Selbst. Eine pädagogische Geschichte der Schriftlichkeit* (Weinheim, 1998), 161–329.

10. Wilhelm von Humboldt: *Ideen zu einem Versuch, die Grenzen der Wirksamkeit des Staats zu bestimmen* i densamme: *Werke. Band 1. Schriften zur Anthropologie und Geschichte* (Darmstadt, 2010 [1792]), 56–233.

11. Jämför Marshall McLuhan: *Gutenberg-galaxen. Den typografiska människans uppkomst*, övers. Richard Matz (Stockholm, 1969 [1962]).

12. Det mest välkända exemplet är Elisabeth Eisensteins arbete *The printing press as an agent of change. Communications and cultural transformations in early modern*

Europe (Cambridge, 1979). Ett nyare teoretiskt sofistikerat och välargumenterat svenskt bidrag är Thomas Götselius: *Själen medium. Skrift och subjekt i Nordeuropa kring 1500* (Göteborg, 2010).

13. I det följande ger jag endast en kortfattad beskrivning av utvecklingen. För en utförligare sammanfattning som också innehåller rikligare referenser till viktig litteratur i ämnet se Thomas Karlsruhn: "Läskritikens innebörd. Bokmissbruk och bildning kring sekelskiftet 1800" i Leffler, Linton & Stålborg (red.): *I kulturen. En vänbok till Per Magnus Johansson* (Göteborg, 2010), särskilt 161ff. Se även Peter Josephson: "Böcker eller universitet? Om ett tema i tysk utbildningspolitisk debatt kring 1800" i *Lychnos. Årsbok för idé- och lärdomshistoria 2009*, 177f.

14. Här till se exempelvis Reinhard Wittmann: *Geschichte des deutschen Buchhandels. Ein Überblick* (München, 1991), 111ff; Hans Erich Bödeker: "Die bürgerliche Literatur- und Mediengesellschaft" i Hammerstein & Herrmann (red.): *Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte. Band 2. Vom späten 17. Jahrhundert bis zur Neuordnung Deutschlands um 1800* (München, 2005), 505ff.

15. Paul Raabe: "Die Zeitschrift als Medium der Aufklärung" i densamme: *Bücherei und Lesefreuden. Beiträge zur Geschichte des Buchwesens im 18. und frühen 19. Jahrhundert* (Stuttgart, 1984 [1974]), 106ff.

16. Rudolf Schenda: *Volk ohne Buch. Studien zur Sozialgeschichte der populären Lesestoffe 1770–1910* (Frankfurt am Main, 1970), 444.

17. Se vidare Erich Schön: "Kvinnors läsning – romanläsare i det sena 1700-talet", övers. Gunnar Sandin, i Björkman (red.): *Böcker och bibliotek. Bokhistoriska texter* (Lund, 1998 [1990]), 329ff.

18. Standardverket om det tyska biblioteksväsendets historia är Alberto Martino: *Die deutsche Leihbibliothek. Geschichte einer literarischen Institution (1756–1914)* (Wiesbaden, 1990). Om läsesällskapen se Otto Dann: "Die Lesegesellschaften des 18. Jahrhunderts und der gesellschaftliche Aufbruch des deutschen Bürgertums" i Göpfert (red.): *Buch und Leser. Vorträge des ersten Jahrestreffens des Wolfenbütteler Arbeits-*

kreis für Geschichte des Buchwesens 13. und 14. Mai 1976 (Hamburg, 1977), 160–193.

19. "Medienrevolution". York-Gothart Mix: "Schreiben, lesen und gelesen werden. Zur Kulturökonomie des literarischen Feldes (1770–1800)" i Adam & Fauser (red.): *Geselligkeit und Bibliothek. Lesekultur im 18. Jahrhundert* (Göttingen, 2005), 283.

20. För en sammanfattning av denna debatt se Karlsohn: "Läskritikens innebörd", 160f.

21. "narkotische Mittel". Johann Gottlieb Fichte: "Grundzüge des Gegenwärtigen Zeitalters" i densamme: *J. G. Fichte-Gesamtausgabe. Band I:8. Werke 1801–1806* (Stuttgart-Bad Cannstatt, 1991 [1804–1805]), 262.

22. I beskrivningen av de förändrade läspraktikerna följer jag Erich Schön: *Der Verlust der Sinnlichkeit oder die Verwandlungen des Lesers. Mentalitätswandel um 1800* (Stuttgart, 1987), särskilt 99ff.

23. Distinktionerna lanserades ursprungligen i Rolf Engelsing: "Die Perioden der Lesergeschichte in der Neuzeit" i densamme: *Zur Sozialgeschichte deutscher Mittel- und Unterschichten* (Göttingen, 1973 [1969]), 121ff.

24. Här till se Wolfgang Nahrstedt: *Die Entstehung der Freizeit. Dargestellt am Beispiel Hamburgs. Ein Beitrag zur Strukturgeschichte und zur strukturgeschichtlichen Grundlegung der Freizeitpädagogik* (Göttingen, 1972), särskilt 33ff.

25. Jämför Walter Ong: "Romantic difference and the poetics of technology" i densamme: *Rhetoric, romance, and technology. Studies in the interaction of expression and culture* (Ithaca, 1971), 261f.

26. "aller Sorgfalt für den positiven Wohlstand der Bürger, und gehe keinen Schritt weiter, als zu ihrer Sicherstellung gegen sich selbst, und gegen auswärtige Feinde notwendig ist". Humboldt: *Ideen*, 90.

27. "wahre Zweck", "die höchste und proportionirlichste Bildung seiner Kräfte zu einem Ganzen". Humboldt: *Ideen*, 64.

28. "nicht von dem Menschen selbst gewählt, worin er auch nur eingeschränkt und geleitet wird, das geht nicht in sein Wesen über, das bleibt ihm ewig fremd". Humboldt: *Ideen*, 77.

29. "Saamenkorn". Humboldt: *Ideen*, 67.

30. "aus sich selbst, und um seiner selbst willen". Humboldt: *Ideen*, 67.

31. Här om se bland annat Christoph Lüth:

"Der Übergang von der privaten zur staatlichen Erziehung bei Wilhelm von Humboldt" i *Informationen zur erziehungs- und bildungshistorischen Forschung* 33 (1988).

32. Att Humboldts text om statens gränser är mycket mer sammansatt än vad kommentarlitteraturen traditionellt hävdar har visats av Victoria Fareld. Mina anmärkningar kring temat bygger på hennes analys. Se Victoria Fareld: "Wilhelm von Humboldts frihet som epigenetisk bildning" i *Lychnos. Årsbok för idé- och lärdomshistoria* 2006, 30ff; Victoria Fareld: *Att vara utom sig inom sig. Charles Taylor, erkännandet och Hegels aktualitet* (Göteborg, 2008), 66ff. Jämför även Dietrich Benner: *Wilhelm von Humboldts Bildungstheorie. Eine problemgeschichtliche Studie zum Begründungszusammenhang neuzeitlicher Bildungsreform* (München, 2003 [1990]), 62ff; Irmgard Kawohl: *Wilhelm von Humboldt in der Kritik des 20. Jahrhunderts* (Wuppertal, 1969), 138ff.

33. Ett exempel som Fareld lyfter fram är Frederick C. Beiser: *Enlightenment, revolution, and romanticism. The genesis of modern German political thought 1790–1800* (Cambridge Mass., 1992), 111ff.

34. Wilhelm von Humboldt: "Wie weit darf sich die Sorgfalt des Staats um das Wohl seiner Bürger erstrecken?" i *Neue Thalia* 2 (1792), 131ff; Wilhelm von Humboldt: "Ueber die Sorgfalt des Staats für die Sicherheit gegen auswärtige Feinde" i *Berlinische Monatschrift* 2 (1792), 346ff; Wilhelm von Humboldt: "Ueber die Sittenverbesserung durch Anstalten des Staats" i *Berlinische Monatschrift* 2 (1792), 419ff.

35. "The grand, leading principle, towards which every argument unfolded in these pages directly converges, is the absolute and essential importance of human development in its richest diversity. – Wilhelm von Humboldt: Sphere and Duties of Government". John Stewart Mill: *On Liberty* (Wellington, 2010 [1859]), 1.

36. Se exempelvis Paul R. Sweet: *Wilhelm von Humboldt. A biography. Volume one: 1767–1808* (Columbus, 1978), 83ff samt 113; Manfred Geier: *Die Brüder Humboldt. Eine Biographie* (Hamburg, 2009), 137ff; Herbert Scuria: *Wilhelm von Humboldt. Werden und Wirken* (Düsseldorf 1976 [1970]), 110ff; Christina M. Sauter: *Wilhelm von Humboldt und die deutsche Aufklärung* (Berlin, 1989), 321ff.

37. Härom se bland annat Sweet: *Wilhelm von Humboldt*, 83ff; Scurla: *Wilhelm von Humboldt*, 70ff.

38. "inward turn". David Sorkin: "Wilhelm von Humboldt. The theory and practice of self-formation (Bildung) 1791–1810" i *Journal of the history of ideas*, 44:1 (1983), 57.

39. Se Walter Horace Bruford: "Wilhelm von Humboldt in his letters" i densamme: *The German tradition of self-cultivation. "Bildung" from Humboldt to Thomas Mann* (Cambridge, 1975), 14f. Se även Cord-Friedrich Berghahn: "Das Schreiben der Liebe. Wilhelm von Humboldt an Caroline von Dacheröden" i Stauf, Simonis & Paulus (red.): *Der Liebesbrief. Schriftkultur und Medienwechsel vom 18. Jahrhundert bis zur Gegenwart* (Berlin, 2008), 97 samt 101f.

40. Geier: *Die Brüder Humboldt*, 150.

41. Humboldt: *Ideen*, bland annat 85ff.

42. Om dessa aspekter av bildningsbegreppet se vidare Rudolf Vierhaus: "Bildung" i Brunner, Conze & Koselleck (red.): *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland. Band 1* (Stuttgart, 1972), 508–551. Se även Ernst Lichtenstein: "Bildung" i Ritter (red.): *Historisches Wörterbuch der Philosophie. Band 1* (Darmstadt, 1971), 921–937; Franz Rauhut: "Die Herkunft der Worte und Begriffe 'Kultur', 'Civilisation' und 'Bildung'" i *Germanisch-romanische Monatschrift* 3:1 (1953), särskilt 87ff.

43. Om epigenestankens betydelse för Humboldt se Farelid: "Wilhelm von Humboldts frihet", 35ff.

44. "Denn alle Bildung hat", "ihren Ursprung allein in dem Innern der Seele, und kan durch äussre Veranstaltungen nur veranlasst, nie hervorgebracht werden". Humboldt: *Ideen*, 121.

45. Humboldt: *Ideen*, exempelvis 69.

46. Wilhelm von Humboldt: "Om den inre och yttre organisationen av de högre vetenskapliga läroanstalterna i Berlin", övers. Thomas Karlsruhn, i *Psykoanalytisk Tid/Skrift* 26–27 (2009 [1809–1810]), 89.

47. Några exempel bland många möjliga är Benner: *Wilhelm von Humboldts Bildungstheorie*; Sorkin: "Wilhelm von Humboldt", 55–73; Christoph Lüth: "On Wilhelm von Humboldt's theory of Bildung" i *Journal of curriculum studies*, 30:1 (1998), 43–59.

48. Se till exempel Bruford: "Wilhelm von Humboldt in his letters", 8f.

49. Sweet: *Wilhelm von Humboldt*, 63.

50. Härom se Sweet: *Wilhelm von Humboldt*, exempelvis 48; Geier: *Die Brüder Humboldt*, 135ff.

51. Härtill se bland annat Scurla: *Wilhelm von Humboldt*, 84ff.

52. "tot studieren". Alexander von Humboldt i brev till en vän, citerad efter Geier: *Die Brüder Humboldt*, 95.

53. Härtill se Trabandt: *Traditionen Humboldts*, 202f.

54. Härtill se i första hand Kittler: *Aufschreibesysteme 1800/1900*, 38 et passim.

55. "Freisetzung des Subjekts". Sting: *Schrift, Bildung und Selbst*, 9.

56. Här följer jag Sting: *Schrift, Bildung und Selbst*, 22 et passim.

57. Se exempelvis Sting: *Schrift, Bildung und Selbst*, 29.

58. Detta tema är omskrivet på många håll i litteraturen. En klassisk behandling av det finns i Jürgen Habermas: *Bürgerlich Öffentlichkeit. Kategorierna "privat" och "öffentlich" i det moderna samhället*, övers. Joachim Retzlaff (Lund, 1984 [1962]).

59. Schön: *Der Verlust der Sinnlichkeit*, 69ff.